

FELSEFE VE AYDINLANMA*

*Prof. Dr. Betül ÇOTUKSÖKEN***

“Felsefe, kendisine tam hakkı verilmezse, orada tehlikeli olur. Bu hakkı da ona, ancak bir ulusun sağlığı (hem de her ulusun değil) verebilir.”¹

“Bu başlık neyi ya da neleri ele almayı gerektirir? Bu başlığa mantıksal olarak yaklaştığımızda, olanaklı açıklama biçimleri ya da açıklama doğrultuları neler olabilir?” soruları üzerinde düşünerek konumuza/ konularımıza yaklaşabiliriz. Bu bağlamda şöyle bir yol izleyebiliriz: Burada ilkin, "felsefe" ve "aydınlanma" kavramlarını açıklarız; başka bir deyişle, "aydınlatırız" ve ardından bu aydınlatmanın, aydınlatma çabasına giren öznenin, ne türden değişikliklere uğradığını belirtebiliriz. Böyle bir girişimden sonra, felsefe tarihinde "felsefe" ve "aydınlanma" kavram ikilisinin, ne türden düşünme biçimlerinde bir araya geldiği konusunu ele alabiliriz. Öyle ise ilk ödevimiz, "felsefe" ve "aydınlanma" kavramlarını "aydınlatmak" olacaktır. Bu da bizi, ister istemez, felsefenin ne olduğu, ne türden bir işlevinin ya da işlevlerinin olduğu sorusuna götürecektir. Felsefe, kavramları aydınlatır; kavramların anlamına/anlamlarına yönelir. Felsefe, varolanlar arasındaki ilişkileri inceler. Daha açık, aydınlık bir anlatımla felsefe, dış dünya, düşünme ve dil arasındaki ilişkileri inceler. Tam da bu noktada felsefe, hem düşünsel; hem de dilsel olanı içeren "yaşama dünyası"nı açıklamaya, aydınlatmaya çalışır. Burada, yalın, sıradan ya da yansız bir dış dünya tasarımı yerine; kavramsal (düşünsel) ve dilsel (söylemsel) olanı, somut olanı da içeren ve her birimizin "kendi" oluşumuzu ya da "özne" oluşumuzu sağlayan dünya (yaşama dünyası) konulmuştur. Gerçekten de, her birimizin; kavramlarımızla, dil kullanımımızla dokuduğumuz bir dünyamız, "yaşama dünyamız" vardır. İşte felsefe, bu dünyayı açıklama, aydınlatma çabasını; somut, düşünsel ve dilsel nesnelere bağlamında çözümlenmeyi, aydınlatmayı amaçlayan bir etkinliktir.

* Uludağ Üniversitesi Rektörlüğünün düzenlediği “Cumhuriyet ve Atatürk Haftası” etkinlikleri dahilinde gerçekleştirilen konferanslar dizisi çerçevesinde yapılan konuşma, 31. 10. 2002.

** Maltepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ F. Nietzsche, *Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe*, Çev. Nusret Hızır, Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları, İstanbul 1985, s. 23.

Günlük dünyamızda, yaşama dünyamızda, her birimizin en çok karşılaştığı durum; gerilimler ya da gerginlikler içeren durumdur/durumlardır. Her bir insan bireyi, farkına varsın ya da varmasın; bir özne olarak, kendisi ve kendisi olmayan arasında bir gerilim yaşar. Bu gerilim ya da gerginlik; en yalın biçimiyle, öznenin, insan bireyinin, her şeyden önce bir canlı olarak varlığını sürdürmesi sırasında yaşanır. Başka bir deyişle bu, doğa ve doğa dünyası ile yaşanan gerilimdir. İnsan, türdeşiyile birlikte, bu bağlamdaki gerilimleri aşmanın yolunu, farklı düzeylerde (düşünme ve dil düzeylerinde) ilkin gerçekleştirir; yapılanlar, dış dünya ortamına, ortak yaşama dünyasına yansır ya da orada somutlaşır. İnsan, düşünme ve dil varlığı olarak tekil yaşama dünyasını oluşturan deneyimler toplamını, ne düzeyde ve ne ölçüde olursa olsun, kendisi gibi olanlara aktarır. Ancak, gerilimlerin sonu hiçbir zaman gelmez. Örneğin, insanla birlikte, artık tam da doğal olmayan "doğa" ile olan ilişkilerin; insanın bilgilenme süreçlerinin ve birikimlerinin çoğalmasıyla daha da karmaşık duruma geldiği, herkesin kolaylıkla fark edebileceği bir sonuçtur.

Her tek insanın yaşama dünyası, aslında deneyimler toplamıdır. Deneyimleri de, her tek insan, başkalarıyla olan iletişimde ya kendisi doğrudan edinir; ya da deneyimler, kendisine aktarılır. Bu durum, tek insanı, "şimdi ve burada" olana bağlı olmaktan kurtarır. Böylece insan, yaşama dünyasını şimdiki zaman boyutuyla sınırlamaz; bu noktada "şimdi" denilen, geçmişle geleceğin gerilimli ortamıdır. İnsan burada, şimdide eyleyebilir, dönüştürür, düşünür, dile getirir, gerçekleştirir. O anda da, aslında eylemini geleceğe uzatır. Çünkü insan, ya deneyimlerini yazıya döker; ya da herhangi bir nesnel yönelmeyi, istemeyi başarabilen herkesin gözlemine açık dış dünya ortamına aktarır. Bu aktarma yolları, neredeyse sonsuz bir çeşitlilik gösterir. Bunların içinde tartışmalı olmakla birlikte, en açık ve aydınlık olanı; yazı ortamıdır. Yeter ki, dilsel imlerin şifresi, sonraki kuşaklar tarafından yeterince çözülebilsin; hangi imin, işaretin ne anlama geldiği anlaşılabilir.

Felsefe, bu küçük örnekte de olduğu gibi; tek insanın, kuşkusuz başkalarıyla, bir bakıma kendisi gibi olanlarla birlikte kurduğu ve dokuduğu yaşama dünyasını oluşturan öğeler üzerinde, hem de çok farklı açılardan, çok farklı boyutlarda düşünmemizi sağlayan bir aydınlatma ortamıdır. Felsefe, hangi temelden, neye dayalı olarak ortaya çıkarsa çıksın; kendi yapısal bütünlüğü içinde bir aydınlatma girişimidir. Felsefe neyi aydınlatır? Kavramları aydınlatır. "Bu o kadar önemli mi?" diye sorabilir kimileri. Eğer kavramların; bizim dünyaya, varolana bakışımızı çerçeveleyen, belirleyen bizim dünyadaki duruşumuzu etkileyen ve belirleyen araçlar, ortamlar olduğu düşünülürse, bunun ne denli önemli olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Çünkü her birimiz, aslında benimsediğimiz, içselleştirdiğimiz kavramlarla, kavram örgüleriyle dünyaya bakıyoruz ve "kendimiz" oluyoruz. Bu kavramları da, ya kendimiz doğrudan ediniyoruz; ya da çoğu kez, özellikle eğitim aracılığıyla başkalarından alıyoruz.

Şöyle bir soru da sorulabilir: "Aydınlatma girişimini üstlenen sadece felsefe midir?" Kuşkusuz felsefe dışında da, aydınlatma girişiminde olan bilgisel etkinlikler vardır. Örneğin, bilim bunlardan biridir. Sanat da; din de, kimi şeyleri aydınlatır, açıklar. Ancak felsefenin farkı, bütün bu aydınlatma girişimlerini de, büyüteç altına almadaki gücünden kaynaklanmaktadır. Felsefe, bu türden düşünsel etkinlikler de içinde olmak üzere, her şeyi açıklama ve aydınlatma görevini içeren bir etkinliktir; bir bilgilenme yoludur.

Bu bağlamda düşünmeyi sürdürelim. Her bir insan farkına varsın ya da varmasın, düşünme ve dil yoluyla varolana yönelir; ancak insanların büyük bir bölümü, bu yönelme edimlerini sadece yaşamakla yetinir ve bu edimlerin kendisine yönelmez. Söz konusu edimlerin kendisine yönelmek, felsefe yapmaktır; felsefe etkinliğini gerçekleştirmektir. Filozofun, sadece yaşayan insandan ve başka türden bilgiler elde etmenin peşinde olan insanlardan farkı budur: "Yaşama dünyasının üzerinde düşünmek". Bir adım daha öteye gidelim; farklı bilgiler üzerinde düşünmek, yaşama dünyasının öteki adı olan kültür dünyası üzerinde düşünmek. Filozof bunu nasıl gerçekleştirir? Varlık, bilgi ve insan konusundaki görüşlerini, kavrayışlarını sergileyerek filozof bu işi yapar; insan dünyasını aydınlatır.

Şimdiye değin; felsefenin, yapısı gereği ve filozofun işi gereği bir aydınlatma girişiminde bulunduğunu ve bu girişimin sonunda da, ilkin felsefenin ve filozofun kendisinin; ardından da, iletişim ilişkisi içinde yönelenlerin aydınlatıldığını ve aydınlandığını dile getirdik. Söz konusu bu belirlemelerin, olağan aydınlatma ve aydınlanma biçimleri olduğunu ileri sürebiliriz. Ancak "felsefe" ve "aydınlanma" kavram ikilisini, ilişkileri bakımından aydınlatmada bu belirlemeler yeterli olabilir mi? Konuya, şimdinin sınırları içinde ya da geçmiş bağlamında bakmak da böyle bir belirlemenin yetersizliğini bize göstermektedir. Tam da bu noktada, özellikle "aydınlanma" kavramına yönelmemiz gerekmektedir. Çünkü aydınlanma, bir duruştur; varolan karşısında sergilenen özel bir durma biçimidir. Gerçekten de Sevgi İyî'nin dediği gibi;

"...geniş ve köklü anlamda aydınlanma, yani insan varlığıyla ilgisinde aydınlanma, tüm bunlardan ('modern çağ', modern düşünme vb. ile eş tutulmanın ötesinde²) fazla olarak insan için çok temel bir şeye işaret eder. Aydınlanmanın bu yönünün gözden kaçırılması bizleri, aydınlanma düşüncesini ve bilimi değerlendirci olmaktan çok, yargılayıcı bir tutuma götürebilmektedir".³

² Bu konudaki tartışmalar için bkz. B. Çotuksöken, "Akılcı Felsefe ile Aydınlanma Felsefesi Üzerine", *Felsefeyi Anlamak Felsefe ile Anlamak*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s. 39-46.

³ S. İyî, "Aydınlanma Sorunu", *Bedia Akarsu Armağanı*, Yay. Haz. Betül Çotuksöken-Doğan Özlem, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2000, s. 132.

Burada yapılan betimleme ve bu betimlemenin eşliğinde gelişen uyarıcı tutum, yukarıda serimlenen felsefî tutumun dışı vurumuna örneklik eder. Gerçekten de felsefe, betimleyici, buyurucu değil; değerlendirci, uyarıcı dil kullanımıyla, söylemiyle ortaya çıkar. Yukarıdaki alıntıda, aydınlanmanın özgül ayrımları; modernliğin de ötesinde, içerdikleri insan varlığının bütünselliği ve özellikle, gerçek anlamda bilgiyle, kültürle olan bağı içinde yeni olanların keşfedilmesinin gerekliliğini dile getirir⁴. Tam da bu noktada, "Aydınlanma"nın; tarihsel bir dönemin adı olduğunu da anımsatmakta yarar vardır. 18. yüzyılın öteki adı, "Aydınlanma Yüzyılı"dır. Bu yüzyılda Avrupa coğrafyasında beliren düşünme doğrultuları, "aydınlanma" teriminde özetlenebilir. Aydınlanma, çeşitli türleriyle ortaya çıkar. Aydınlanmaya ilişkin açıklama denemelerinin içinde, Moses Mendelssohn'un ve Immanuel Kant'ın belirlemeleri, en etkileyici olanlardır⁵.

Belli bir döneme, çağa ilişkin olmanın da ötesinde Aydınlanma, yukarıdaki alıntıda da vurgulandığı gibi, özellikle insanla ilgisinde son derece önemli bir noktaya işaret etmektedir. Aydınlanma, olup biten karşısında gerçekleştirilen özel bir durma biçimidir ve bu çerçevede Aydınlanma, hümanist yönü ağır basan bir metafizik⁶ geliştirmeyle de bağlantılıdır; insanın tümüyle kendine güvenerek gerçekleştirdiği bir düşünme, araştırma, keşfetme serüvenidir Aydınlanma; hem bir dönemin adı olarak, hem de bir düşünme (varolan karşısında bir duruş) ve dile getirme biçimi olarak.

Bu konuda, Cassirer'in yaptığı saptama son derece dikkat çekicidir; Ona göre aydınlanma çağının temel özelliği, "ne yaptığını bilme"dir. Gerçekten de; nerede, eleştireliliğe de dayalı olarak "ne yaptığını" bilme istemi varsa, orada yine aydınlanmaya dayalı düşünme biçimi iş başındadır. Bu düşünme etkinliği, Cassirer'e göre nasıl gerçekleşir?:

"Düşünme etkinliği, sadece yeni, o ana kadar bilinmeyen hedeflere yönelmekle kalmaz; aynı zamanda, gidişatın nereye doğru olduğunu bilmek ve bu gidişatın yönünü bizzat belirlemek ister. O dünyaya yeni bir keşif sev-

⁴ Bunlar da, Sevgi İyî'nin yazısında J. Locke, I. Kant, F. Nietzsche, M. Heidegger, B. Çotuksöken örneklerinde ele alınarak aydınlanma düşüncesinin ortak paydaları çerçevesinde açıklığa kavuşturulur. Bkz. a.g.y., s. 131-143.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Toplumbilim, Aydınlanma Özel Sayısı*, Sayı: 11, Bağlam Yayınları, İstanbul Temmuz 2000.

⁶ Metafizik, çokanlamlı bir kavram olarak felsefe tarihinde her zaman dikkati çekmiştir. Kimileri bu kavramı kullanmaktan kaçınmış; kimileri de kavramı büyülü, gizemli kılmıştır. Oysa metafizik, düşünme doğrultusunu belirleyen temel kavram örgüsüne ve bunların temellendirilme girişimlerine verilen addır. Bu bağlamda da herkesin, yaşama dünyasını kuşatan temel bir kavram örgüsü vardır. Ayrıca felsefenin dışındaki düşünme ve dile getirme doğrultularının da, belli bir varlık ve bilgi anlayışını içermesi bakımından belli bir "metafiziği" vardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. B. Çotuksöken, "Felsefe-Metafizik İlişkileri Yeni Bakış Açılımları", *Felsefeyi Anlamak Felsefe ile Anlamak*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s. 167-178; B. Çotuksöken, "Hümanist Metafizik ve Antropolojik Ontoloji", *Felsefe: Özne-Söylem*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2002, 17- 24.

gisi ve keşif cesareti ile açılır; bu keşifçilikten her gün yeni yeni açıklamalar bekler. Bu çağın bilme ve entelektüel olarak yeniyi bulma aşkı, sadece bunlara da yönelmek değildir. Düşünme, çok daha derinden ve çok daha tutkulu bir şekilde kendini, kendinin ne olduğu ve neye muktedir olduğu konusundaki sorularla kışkırtılmış hisseder".⁷

Her iki alıntıda dile getirilenleri bir çerçeve ve bir içerik olarak şöyle sıralayabiliriz:

-Aydınlanma, sadece modernlikle (çağcılıkla) eş tutulamaz.

-Geniş ve köklü anlamda Aydınlanma, insan varlığıyla ilgilidir.

-Aydınlanma ne yaptığını bilmekle ilgilidir.

-Aydınlanma, sadece yeni hedeflere yönelmekle sınırlı değildir.⁸

-Aydınlanma, düşüneni, eyleyeni yeni hedeflere/amaçlara götürecektir. Gidiş yolunun ne olduğunu bilmekle de ilgilidir; kişi, koyduğu hedeflerin, amaçların kendisini vardıracağı noktayı ya da noktaları tahmin etmekle, kestirimde bulunmakla, hatta önceden görmekle yükümlüdür.

-Kestirimde bulunmak da büyük ölçüde belirleyici olmakla bağlantılıdır. Kişi, etkin bir özne olarak belirleyici olmak ister. Burada, bir düşünme ve eylemde bulunma katmanı daha ortaya çıkar. Kişi, böyle biri olduğunun başkalarının bilinmesini de ister. Çünkü burada tümüyle özne, etkin özne olmak önemlidir. Özne olma da, kişinin kendisini özne olarak algılamasıyla ve bu algılayışın başkalarının da benimsemesiyle, onaylanmasıyla bağlantılıdır.⁹

-Aydınlanma, dünyaya açılmaz; içinde yaşanan bu dünyaya açılmaz. Öznenin etkinliği, bu açılmada kendisini dışa vurur. Dünyaya açılmanın itici gücü de, merak etme isteminden ve onun dışsallaşmış biçimi olarak keşfetme isteminden kaynaklanır. Aydınlanmadan yana olan biri, dünyaya, Cassirer'in dediği gibi "keşif sevgisi" ile açılır ve üstelik bu işi cesaretle gerçekleştirir.

-Cesaretle keşfetme edimini gerçekleştiren kişi de, sonunda "yeni"yi bulacaktır. Artık burada söz konusu olan, eskiyi yeni bir biçim altında yeniden üretmek değildir. Yeni, birbirine eklenen bilgilenme sürecinde ve yeni bilgilenme yollarında kendini gösterir.

⁷ E. Cassirer, "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", Çev. Doğan Özlem, *Toplumbilim, Aydınlanma Özel Sayısı*, Sayı: 11, Bağlam Yayınları, İstanbul 2000, s. 38

⁸ Burada Descartes'la yapılacak olan karşılaştırma zihin açıcı niteliktedir. "Akılcı Felsefe ile Aydınlanma Felsefesi Üzerine", *Felsefeyi Anlamak Felsefe ile Anlamak*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s. 39-46.

⁹ Krş. A. Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994, s. 232.

-Aydınlanma düşüncesi ya da aydınlanmacı tavır takınma, kişinin etkin bir özne olarak kendisine ilişkin bulgulara çabasıyla sürüp gider. Kendini tanıma, neleri gerçekleştirebileceği ya da gerçekleştiremeyeceği konusunda kendini tartma, aydınlanmacı tavır takınmanın en açık, somut biçimidir. Aydınlanma düşüncesi, kendini rahatlığa, kolaycılığa terk etmez; sürekli arayış, gerilimleri duyumsama ve gerilimler tarafından kışkırtılma, bu düşünme biçiminin ve görünür eylemlerde bulunmanın en belirgin özellikleridir.

Cassirer'in saptamalarına şu eklemeleri de yapabiliriz:

Aydınlanma, çağcılığı, modernliği içerir; ancak, özellikle tarihsel yükü büyük ölçüde ağır basan modern düşünme biçimlerinden kendini büyük ölçüde ayırır. Çünkü Aydınlanma, akla sonsuzca güvenmekle kalmaz; akli sınırları yönünden de eleştirir; bir sınır araştırması olarak ortaya çıkar bu noktada. İşte burada yeniden felsefe-aydınlanma ilişkisine geri dönebiliriz. Çünkü felsefe, yapısı gereği bütünüyle bir sınır çizme edimidir¹⁰; felsefe, kendisi de içinde olmak üzere varolan her şeye sınır çizmekle yükümlü görür kendini. Bu noktada, hangi bilgi bağlamıyla kendini donatırsa donatsın ya da hangi bilgi bağlamını temellendirmelerine zemin olarak alırsa alsın; felsefe, bir aydınlatma ve aydınlanma çabası olarak kendini var eder.

Ancak burada, yeni bir keşif çabasının daha içine girmemiz gerekir. Çünkü, insanı etkin özne olarak görmeyen, insanın olsa olsa değişebilir ve değiştirilebilir niteliklerini, geniş, kuşatıcı biçimsel belirlemeler olarak algılamayan tutum; aydınlanmacı görüşün doğasına hiçbir şekilde uygun düşmeyecektir. Böyle bir tutumda insan; değişmez, sabit tek bir özün gerçekleşme ortamı olarak algılanacaktır, bütün özcü tutumlarda olduğu gibi. Üstelik böyle bir tutum, ne türden olursa olsun, inançlarla pekiştirildiğinde aydınlanmanın tümüyle uzağına düşülecektir. Çünkü farklı nitelikteki inançlarca belirlenmiş olan insan bireyi, gerçek anlamda özne olamayacak ve buna bağlı olarak kendine, kendini anlamak üzere yönelemeyecek, yaşamı boyunca da, olsa olsa mutlak öznenin ve onun temsilcilerinin dünyadaki sıradan uzantısı olmayı sürdürecektir.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Çotuksöken, *Kavramlara Felsefe ile Bakmak*, İnsancıl Yayınları, İstanbul 1998.